

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Architectural criticism of Nasir al-Molk mosque in Shiraz based on
religious texts
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

نقد معماری مسجد نصیرالملک شیراز براساس نصوص دینی*

محسن اکبرزاده^۱، مرضیه پیراوی ونک**^۲، فرهنگ مظفر^۳

۱. پژوهشگر دکتری معماری اسلامی، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
۲. گروه پژوهش هنر، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
۳. گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۹/۲۰ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۸/۲۶ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۹/۱۱ تاریخ انتشار: ۹۸/۰۹/۰۱

چکیده

بیان مسئله: مسجد نصیرالملک شیراز، که در منابع مکتوب معماری، مسجدهای متمایز توصیف شده، سالهاست به یکی از کانون‌های گردشگری شهر شیراز تبدیل شده و به نظر می‌رسد که کارکرد عبادی خود را از دست داده است. تمایز این مسجد از مساجد هم‌دوره خود یا مساجد با قدمت تاریخی بیشتر در شیراز احتمال این فرض را ایجاد می‌کند که ویژگی‌های معمارانه این مسجد سبب این تمایز است. ویژگی‌هایی که با تغییر و یا تشدید الگوهای رایج در مساجد سنتی حاصل آمده و در مشاهده‌ای میدانی و با مرور اسنادی منابع مرتبط می‌توان به عدم کشیدگی شبستان عمود بر محور قبله، محورزدایی ادراکی از قبله، تزئینات حداکثری در فضای عبادی و تشبه به الگوهای غیرمسلمین در آن اشاره کرد. برای بررسی این ویژگی‌ها که چالش اصالت تاریخی را مطرح می‌کنند، ضرورت دارد به سمت معیارهای بی‌زمان دینی رجوع کرد که فراتر از این ویژگی، متضمن تحقق عبادت به طرز بهینه در فضای مسجد نیز باشند.

هدف: از این‌رو هدف اصلی این پژوهش قضاوت و نقد ویژگی‌های تمایزبخش در طرح مسجد نصیرالملک شیراز مبتنی بر معیارهای دینی است.

روش پژوهش: در این مقاله با بهره‌گیری از آیات قرآن و روایات، خاصه آنانی که به احداث مسجدالنبی به دست پیامبر(ص) اشاره دارند، به عنوان معیارهای نقد، به قضاوت درباره این ویژگی‌های چهارگانه در مسجد نصیرالملک پرداخته می‌شود.

نتیجه‌گیری: یافته‌ها نشان می‌دهد که تقسیم شبستان مسجد به دو بخش شرقی و غربی در تضاد با سیاست‌های طراحی شبستان از دیدگاه اسلام است. همچنین محورزدایی از قبله در کنار تزئینات حداکثری به اقامه نماز لطمه وارد می‌کند. در آخر استفاده از نشانه‌ها و الگوهای معماری فرنگی در عصر قاجار، اثبات‌کننده نظر تأثیر این ویژگی‌ها در جهت افزایش قابلیت‌های نمایشی مسجد و بالتبع کاهش قابلیت عبادی آن است.

واژگان کلیدی: مسجد نصیرالملک، نقد معماری، نصوص دینی، شبستان، تزئینات.

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری «محسن اکبرزاده»، با عنوان «نقد منظومه‌ای طرح مسجد مبتنی بر نصوص دینی» است، که در سال ۱۳۹۸ به راهنمایی «مرضیه پیراوی ونک» و «فرهنگ مظفر» در دانشگاه هنر اصفهان انجام شده است. ** نویسنده مسئول: ۰۹۱۳۲۸۸۱۸۰۲ m.piravi@au.ac.ir

*** نویسنده مسئول: ۰۹۱۳۲۸۸۱۸۰۲ m.piravi@au.ac.ir

بیان مسئله

مدیر سازمان گردشگری و میراث فرهنگی استان فارس میزان بازدید از مسجد نصیرالملک را در ایام عید سال ۹۵ بیش از ۳۱ هزار نفر اعلام کرد (خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۵). همچنین این مسجد در سال ۲۰۱۴ موفق به اخذ گواهی تعالی در مجموعه تریپ ادوایزر^۱ به واسطه نظرسنجی‌هایی صورت گرفته شده است (خبرگزاری بین‌المللی قرآن، ۱۳۹۵). توجهی که در سالیان اخیر و فراتر از مساجد تاریخی دیگر به این مسجد معطوف شده است، می‌تواند دست‌مایه مقایسه و کنجکاوی درباره جایگاه متمایز معماری این مسجد قرار بگیرد. از سوی دیگر نیز در جلد دوم کتاب «دایره‌المعارف بناهای اسلامی ایران» که به مساجد اختصاص یافته به وجود تمایز در طرح این مسجد اشاره شده است:

«بخش‌های مختلف در این مسجد به شکلی ترتیب یافته‌اند که با نقشه مساجد اسلامی تفاوت محسوسی دارد. در اینجا، برخلاف معمول، در حجم کلی مسجد، جبهه قبله خالی مانده و بخش‌های اصلی مسجد در سه سوی دیگر صحن قرار گرفته‌اند. به علاوه، این جهت‌گیری سبب شده که شبستان اصلی مسجد به جای جبهه قبله، در سمت غرب مسجد قرار گیرد و محراب، نه در میان طول، بلکه در عرض شبستان - که سه دهانه بیشتر نیست - قرار گرفته و به این ترتیب جلوه خود را از دست داده است» (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۶، ۲۱۷).

وجود بقعه امامزاده در کنار مسجد، وجود تمایزهایی در طرح این مسجد نسبت به مساجد دیگر، و تمایل و رغبت گردشگران به حضور در این مسجد می‌توانست عواملی محرک برای حضور ساکنین بافت مذهبی اطراف در مسجد شود، ولی چنین اتفاقی رخ نداده است. همچنین قابل تأمل است که برای سهولت استفاده گردشگران و عدم مزاحمت از سوی نمازگزاران، اداره اوقاف شیراز که متولی این مسجد است، سالانه به مدت سه ماه برگزاری نماز جماعت را در مسجد به تعلیق درمی‌آورد و شبستان شرقی را در تمام ایام سال به نمایشگاه تبدیل کرده است؛ بی‌آنکه مورد مطالبه اجتماعی ساکنین محلی قرار بگیرد که در بافتی سنتی و مذهبی مجاور حرم شاهچراغ قرار دارند (اکبرزاده، ۱۳۹۵). همه موارد فوق می‌تواند مؤید این نگرش باشد که وجوه نمایشی مسجد بر وجوه کارکردی آن چیرگی دارد. از این‌رو بررسی ویژگی‌های تمایزبخش در طرح این مسجد در قیاس با نصوص دینی درباره مسجد که تأمین‌کننده و تضمین‌کننده تحقق وجوه کارکردی مسجد است، می‌تواند راهگشا باشد. به همین سبب در این مقاله، با نقد شاخصه‌های تمایزبخش طرح مسجد نصیرالملک که عبارت

است از ۱. ساختار فضایی شبستان، ۲. محورزدایی ادراکی از قبله ۳. تزئینات حداکثری در فضای عبادی ۴. تشبه به آرایه‌ها و نشانه‌های امت‌های غیر مسلم؛ بر مبنای نصوص دینی موجود و مصرح، قصد بر ارزیابی این ویژگی‌ها، به نفع یا زیان عمل عبادی، خاصه نماز، است که بنا بر مشاهدات بیان شده در ابتدای این بخش، محل تأمل واقع شده است.

مبانی نظری

این اندیشه که برای نقد فضای عبادی، معیارهای دینی را مورد رجوع قرار دهیم از آنجا ضرورت پیدا می‌کند که با توجه به تغییرات پیش‌آمده در کالبد مساجد در طول چهارده قرن گذشته، تأثیرات سبکی، ویژگی‌های اقلیمی، خواست‌های حکومتی و گاه فرقه‌ای گوناگونی بر صیوروت معماری مسجد تأثیر داشته‌اند که اصالت‌بخشیدن به هرکدام از آنها، ایجاد نظامی ترجیحی است که یکی از این مقوله‌ها را به عنوان امر ثابت مفروض می‌دارد. معیارهای مستخرج از این امر ثابت نه تنها در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، روایی مناسبی ندارد و دایره پذیرش را بسیار محدود می‌کند، بلکه به عنوان سنج‌های معقول قابل پذیرش نیست. چراکه تمام مؤلفه‌های فوق، عامل منحصربه‌فرد تمایز مسجد از دیگر ابنیه محسوب نمی‌شوند. آنچه مسجد را از بناهای دیگر متمایز می‌کند همان ویژگی‌ها و خصوصیات دینی است که قصد پاسخگویی به عملکرد منحصربه‌فرد مسجد یعنی عبادت را در خود دارند. از این‌رو، معیارهای دینی به مثابه امر ثابت برای نقد و قضاوت پیرامون طرح مساجد، می‌توانند پوشش‌دهنده گوناگونی‌های زمانی-مکانی متعدد باشند. از آنجا که اسلام به عنوان یک پدیده بی‌زمان، به صراحت معیارهایی را درباره ویژگی‌های کالبدی مسجد بیان می‌کند (نوبهار، ۱۳۷۹، ۲۳۸)، در نقد تغییرات صورت‌پذیرفته و ویژگی‌های متمایز طرح بنای مسجد نصیرالملک، با رجوع به آیات، روایات و سنت عملی پیامبر در طرح مسجدالنبی، می‌توان به قضاوت این تغییرات بدون اصالت‌بخشیدن به الگوی پیشینی کنار گذاشته شده، پرداخت. قضاوتی که بدون دخیل کردن صیوروت تاریخی معماری مساجد، تنها از جنبه قابلیت تحقق‌پذیری بهینه عبادت، آنچنان‌که در نصوص دینی آمده، به مثابه نقدی معیاری عمل می‌کند (اتو، ۱۳۸۴، ۵۱).

مسجد، محل حضور مؤمنین و بالتبع بسیاری از فعالیت‌های جمعی آنان است. اینکه صرف نشستن در مسجد دارای ثواب دانسته می‌شود و تأمل و تفکر در آن توصیه می‌شود نشان از این دارد که دلپذیری فضای مسجد امری حائز اهمیت است: «تکیه‌دادن در مسجد رهبانیت مسلمانان است، همانا نشستنگاه مؤمن مسجد، و استراحتگاهش خانه اوست» (مجلسی ۱۳۸۸ الف، ۳۸۰). ولی زمانی که به پیمایش احادیث

سلبی بیان شده درباره کالبد مسجد در عمده نصوص دینی، با محوریت نماز طرح شده است، سطح دستگاه نظری نقد مبتنی بر این نصوص نیز باید به این قواعد وابسته بماند و به حوزه اختیارات طراحان معماران و یا الگوهای مکانی و زمانی معماری، مداخله‌ای نداشته باشد، جز آنکه میان این دو تزاخمی واقع شود. در این صورت نیز حوزه مداخله نقد به بیان همین تزاخم بایستی بسنده کند و به نفی کامل آن سیاست و انتخاب معمارانه نپردازد. لذا باید توجه داشت که این نگرش زاویه‌ای متمایز از مطالعات مرسوم ریخت‌شناسانه، سبک‌شناسانه و یا روانشناسانه را مدنظر قرار می‌دهد و بالتبع نتایجی متنافر از این دیدگاه‌ها در پی خواهد داشت که نافی ارزش‌های دیدگاه‌های دیگر نیست، اما به دلیل نبود سابقه چندان در نقد منفی بناهای سرآمد معماری ایرانی و خاصه مساجد آن، نوعی سنت‌شکنی ناخوشایند تلقی خواهد شد. همچنین به سبب صراحتی که در مضمون و لحن نصوص دینی وجود دارد و البته حرمت‌ها و احتیاط‌های واجبی که در رساله‌های فقهی پیرامون بسیاری از امور از جمله تزئینات در مسجد دیده می‌شود، موضع این مقاله تندرمانه به نظر می‌رسد، اما باید توجه داشت هدف این پژوهش گشودن دریچه‌ای از نگرش است که تداوم بحث در مسیر آن می‌تواند امکانات پژوهشگران و معماران امروزین را بر بهره‌گیری از میراث معماری پیشین توسعه دهد. بدیهی است نقد تمام‌عیار و همه‌جانبه یک بنا، خاصه مسجد، نیازمند نگرش‌های متنوع، و همه‌جانبه است که پرداخت به آنها از ظرفیت یک مقاله محدود خارج است. از این رو این مقاله تنها به نحوه اعمال این معیارهای مذهبی بر نمونه مورد نظر اهتمام دارد، و البته ادعایی در مورد بسنده‌بودن سخن پیرامون این بنا یا نمونه‌های مشابه تعمیم‌پذیر نمی‌تواند داشته باشد و تنها برشی از یک واقعیت بزرگتر است نه تمام آن.

پیشینه پژوهش

در این بخش، نخست با مروری بر نمونه‌های نقد معماری مسجد که در آیات و روایات دیده می‌شود، امکان و ضرورت نقدی از چنین موضعی بررسی می‌شود و سپس رجوع به چنین سنتی در برخی از پژوهش‌های معاصر مورد پیگیری قرار می‌گیرد. همچنین حضور مسجد نصیرالملک در متون نقادانه مورد بررسی قرار گرفته تا در انتها تمایز این پژوهش نسبت به موارد احتمالی مشابه مشخص شود.

پیشینه نقد نظری و عملی مسجد در نصوص دینی

خداوند در سوره توبه که به نقل ماجرای مسجد ضرار پرداخته است، در سوره توبه، آیه ۱۸ که بر کتیبه بسیاری

پیرامون ویژگی‌های کالبدی مسجد می‌پردازیم، نقش نماز با فاصله زیادی نسبت به فعالیت‌های دیگر، اهمیتی افزون پیدا می‌کند. چنانکه می‌توان ادعا داشت فصل ممیز مسجد نسبت به دیگر فضاها، نه صرف عبادت، بلکه شکل ویژه نماز است. حضرت رسول (ص) در حدیثی از قول خداوند نشانه‌های مؤمنین را چنین بیان می‌دارند: «ای نافرمانان از من! اگر نبودند در میان شما ایمان‌آوردندگانی که به یاد جلالت و شکوه من با یکدیگر دوستی می‌ورزند، آنان که با نمازشان زمین و مساجد مرا آباد می‌کنند و در سحرگاهان به خاطر ترس از من، آمرزش می‌طلبند، بی‌تردید، عذابم را بی‌آن که پروا کنم، بر شما فرو می‌فرستادم» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷، ۳۱). برای اینکه در تفسیر به خطا نرفته باشیم به سیره ایشان نیز می‌توان چنین اشاره کرد که: «به نقل از عتبان بن مالک: ای پیامبر خدا! سیل باعث می‌شود که میان من و مسجد قبیله‌ام جدایی افتد. دوست دارم که نزد من بیایی و در جایی از خانه‌ام نماز بخوانی تا من، آن‌جا را مسجد خود قرار دهم. پیامبر خدا فرمود: «به زودی، چنین خواهیم کرد». وقتی پیامبر خدا وارد شد، فرمود: «کجا می‌خواهی نماز بگزارم؟». من به گوشه‌ای از خانه اشاره کردم. پیامبر خدا برخاست و ما نیز پشت سرش صف کشیدیم و ایشان با ما دو رکعت نماز خواند» (همان، ۲۳۳). در اینجا به صراحت ملاحظه می‌شود نماز، اصلی‌ترین و بارزترین عامل تمایز مسجد از هر مکان دیگری است، و اینکه در عمده احکام فقهی و یا مواردی که سؤالی پیرامون وضعیت کالبدی مسجد مورد بحث می‌گیرد، لفظ برپایی نماز در آن مسجد و کیفیت آن موضوع سؤال واقع می‌شود: «به نقل از عمرو بن جمیع: از امام باقر علیه‌السلام درباره نماز خواندن در مسجدهای نقاشی‌شده پرسیدم. فرمود: «آن را نمی‌پسندم؛ لیکن امروزه، شما را ضرری نمی‌رساند. اگر عدل بر پا شود، خواهید دید در این باره چه خواهد کرد» (حرعاملی، ۱۳۷۲، ۴۹۴). امام (ع) در اینجا در باب تأثیر کالبد بر نماز از واژه ضرر استفاده می‌کند و مؤید آن است که نسبت بین مسجد و نماز از جنس ضرورت است و رعایت قواعد اقامه آن از شروط لازم کالبدی مسجد قلمداد می‌شود. همچنان که اسلام بقیه موارد و ممکنات را در حوزه مباحات دانسته و برای آنان حکم نفی به کار نبرده است. از همین رو نیز بازنمایی مسجد پیامبر(ص) در شیراز دوره قاجار، تنها باید به واسطه حداقل‌های شرعی تجلی یابد و بقیه حوزه‌های مباح آن باید مبتنی بر سنت مألوف معماری منطقه باشد. مسجد نصیر به واسطه طاق‌ها و دانه‌بندی آنها تمایز چندان از الگوی مسکن شیرازی قاجاری در همان محله ندارد. همچنان که مسجد پیامبر نیز چنین بوده است. پس، از آنجاکه ویژگی‌های ایجابی و

موضوع، که معیار حقیقی آن عمل را آشکار می‌کند، بیش از بارزهٔ سلبی عمل تخریب آموزنده است. در برخی موارد اما معیار نیز سلبی است. خاصه در مواردی که سخن از تشبیه به معماری دیگران مطرح می‌شود:

«هرگاه حضرت امیر(ع) به محرابی پیش آمده در فضای داخلی مسجد برمی‌خورد، آن را در هم می‌شکست و می‌فرمود: اینها شبیه کشتارگاه‌های یهود است» (حرعاملی، ۱۳۷۲، ۵۱۰).

پس از پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) که در موضع قدرت و اقدام قرار داشته‌اند، دیگر اهل بیت نیز دربارهٔ وجوه مختلف مسجد به اظهار نظر پرداخته‌اند. «ابوهاشم جعفری» نقل می‌کند که از امام حسن عسکری (ع) شنیده است «هنگامی که قائم آل محمد (عج) قیام کند، فرمان می‌دهد تا مناره‌ها و مقصوره‌ها را خراب کنند. چراکه ساختن مقصوره و مناره در مسجد بدعت است و هیچ پیامبر و امامی آن را در مسجد بنا نکرده است» (مجلسی، ۱۳۸۸، ۳۷۶). در این حدیث علاوه بر نقد گونه‌شناسانهٔ یک کالبد مألوف در مساجد، ریشهٔ مشروعیت به‌کارگیری عناصر معماری، منبعث‌بودن آنان از عمل معصوم دانسته شده است که بسیار جای تأمل دارد. گاه موضوعات بسیار ظریف یا فاقد حساسیت اجتماعی شده‌اند. اهل بیت (ع) بی‌آنکه امکان عبادت مردم را منتفی بپندارند، تنها به تذکری آگاهی‌بخش بسنده کرده‌اند. «عمرو بن جمیع» دربارهٔ مساجدی که دارای نقش و صورت است از امام باقر (ع) سؤال می‌کند و ایشان در پاسخ می‌فرمایند: «این کار را دوست نمی‌دارم، ولی در دوران ما ضرری برای شما ندارد، اگر عدل برپا بود می‌دیدید که در این باره چگونه عمل می‌شد» (حرعاملی، ۱۳۷۲، ۴۹۴). چنین به نظر می‌رسد که اهل بیت (ع) در این احادیث با دو جریان مقابلهٔ انتقادی می‌کنند. یکی نگرشی که سعی داشت با همه توان شیوه‌ها و ویژگی‌های تجملاتی را به مسجد وارد کند و دیگر جریانی که مسجد را شبیه به معابد دیگر آیین‌ها بسازد. چنانکه پیامبر(ص) فرموده است:

«مساجد خود را با طلا زینت نکنید همچنان‌که یهود و نصاری معابد خود را با طلا زینت کردند» (نوری، ۱۳۶۷، ۳۷۲).

حضرت علی (ع) نیز در مواجهه با مسجدی در کوفه فرمودند: «این مسجد همانند معبد یهود و نصاری است. مساجد را باید صاف و بدون کنگره ساخت» (حرعاملی، ۱۳۷۲، ۴۹۴). چنین نمونه‌هایی از تواتر نهی یک مسئله در نگاه معصومین، بسیار در تثبیت یک معیار مؤثر است. تکرار مسئلهٔ عدم تشبیه به اغیار که دربارهٔ تزئینات، مناره، کنگره‌داربودن و محراب‌ها مطرح شد، مثالی بارز است.

از مساجد نیز نگاشته شده، می‌فرماید:

«مساجد خدا را تنها کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و نماز را به پا داشته و زکات می‌پردازند و جز از خدا نمی‌ترسند. امید است که آنان از ره‌یافتگان باشند».

صراحت این آیه سبب شده است که در سنت مسجدسازی، معماران همواره شریعت و ایمان را مقدم بر فن بپندارند، چنانکه در فتوت نامه‌های آنان نیز به چشم می‌آید (ندیمی، ۱۳۷۵، ۱۹). اما پیش از این آیهٔ ایجابی، در آیهٔ انتقادی خداوند نبایدها را بر بایدها مقدم می‌سازد و می‌فرماید: «مشرکان حق ندارند مساجد خدا را با آنکه به صراحت بر کفر خویش گواهی می‌دهند، تعمیر کنند. آنان کارهایشان (به خاطر بی‌ایمانی) تباه شده است و در آتش، جاودان خواهند بود».

بر این اساس می‌توان جایگاه نگاه نقادانه را در امر ساخت مسجد چنین ضروری برشمرد. از این رو احادیث متواتر بسیاری وجود دارد که معصوم با بیان جزئیات و گاه دلایل، ویژگی‌های مثبت و منفی لازم و یا مستحب دربارهٔ کالبد مسجد را شرح داده است. این گفته‌ها که عمدتاً عطف به یک مصداق عینی بیان شده‌اند، غنی‌ترین نمونه‌های نقد دینی پیرامون کالبد مساجد هستند. برای مثال نقل است «که روزی «عبدالله بن رواحه» و «ابودرداء»، دو تن از یاران پیامبر(ص) با یک نی مشغول اندازه‌گیری مسجد بودند. پیامبر(ص) قصد آنان را جويا شد. گفتند که قصد داریم مسجد رسول خدا را به سبک بناهای شام بسازیم و آن را زینت کنیم و مخارج آن را هم جمعی از انصار به عهده گرفته‌اند، پیامبر(ص) فرمودند نی را بیاورید، نی را از آنان گرفت و به سمت در مسجد حرکت کرد و آن را از کنار در به بیرون پرتاب کرد، آنگاه فرمود: هرگز! مسجد باید از علف و چوب و به شکل سایبانی همچون سایبان موسی ساخته شود. کار نزدیک‌تر از آن است که شما می‌پندارید» (سمهودی، ۱۳۶۴، ۳۳۵، به نقل از نوبهار، ۱۳۷۹، ۲۵۲). در چنین نقل‌هایی نمونهٔ مطلوب در برابر نمونهٔ نامطلوب قرار داده می‌شود و اهتمام معصوم به ایجاد تمایز میان آنها کاملاً آشکار است. جدای از این مثال در نقد نظری، مثال‌های گوناگون نقد عملی نیز در تخریب و محو خطاها کالبدی در معماری مساجد موجود است:

«حضرت امیر(ع) به مناره‌ای بلند برخورد کردند. فرمان داد تا آن را خراب کنند. آنگاه فرمودند: مناره را بایستی هم سطح پشت بام مسجد ساخت» (یزدی طباطبایی، ۱۳۹۲، ۲۱۳). در این نمونه، استیلای حاکمیتی معصوم این توان را ایجاد کرده است که نقد خود را جامعهٔ عمل ببوشاند، حتی وقتی متمم نظری و ایجابی

شده است، بلکه این شاخصه‌های کارکردی به عنوان عبار نقد و تحلیل مساجد تاریخی ایران مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از این باب می‌توان این مقاله را نمونه موفق در به کارگیری اصول دینی در کنکاش پیرامون معماری مساجد در نظر آورد. «مهدی حمزه‌نژاد» در رساله دکتری‌اش تحت عنوان «اصول مفهومی و راهبردهای کاربردی در طراحی معماری بناهای مذهبی در نگرش شیعه (نمونه مورد بررسی: تفاوت‌های مفهومی در طراحی مسجد، مزار و مصلی)» ضمن رجوع به فقه برای تدقیق میان این سه‌گونه از بنا، اصولی را برای تمایز آنها از نظر جواز بهره‌گیری از تزئینات استخراج می‌کند (حمزه‌نژاد، ۱۳۹۰). همچنین حمزه‌نژاد به همراهی «مآذنه عربی» در مقاله «بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر» که به مطالعه نمونه موردی طرح مسجد ولیعصر تهران می‌پردازد، شاید یکی از نمونه‌های معدود نقد معماری مبتنی بر نصوص دینی را نشان می‌دهد (حمزه‌نژاد و عربی، ۱۳۹۳، ۴۷).

پیشینه مطالعاتی نقد مسجد نصیرالملک

مروری بر مطالعات صورت گرفته پیرامون مسجد نصیرالملک شیراز نشان می‌دهد که متنی علمی در نقد کلی این بنا و یا تحلیلی پیرامون این مسجد مبتنی بر نصوص دینی وجود ندارد و عمده مطالعات صورت گرفته درباره این مسجد عطف به تزئینات، خاصه پنجره‌های ارسی مسجد صورت گرفته است. اما مرتبط‌ترین پژوهش صورت گرفته در این حوزه به مقاله حاضر، توسط «زهره توکلیان» و «سارا بهمنی کازرونی» با عنوان «بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز» انجام پذیرفته است که به بررسی تناسبات، کشیدگی و جایگاه شبستان‌های مساجد شیراز در نسبت با صحن می‌پردازد و با تعریف دوگونه در جهت قبله و عمود بر قبله، تمایز مسجد نصیرالملک شیراز را در نسبت با مسجد وکیل به خوبی تشریح می‌کند (توکلیان و بهمنی کازرونی، ۱۳۹۴، ۸۹). این پژوهش بدون قضاوت درباره بهینگی و مزیت‌های این دو رویکرد، تنها به دسته‌بندی و گردآوری نمونه‌های مشابه پرداخته است.

جمع‌بندی پیشینه

می‌توان چنین جمع‌بندی کرد که مقاله حاضر با تکیه بر سنت نقد مساجد مبتنی بر نصوص دینی، که از زمان سازنده نخستین مسجد یعنی پیامبر (ص) آغاز شده و در ائمه معصومین (ع) امتداد یافته، و هم‌راستا با پژوهش‌های دیگری که در بخش میانی پیشینه به آنها اشاره شد، معیارها و موازین خود را مبتنی بر سنت عملی و نظری حضرت رسول (ص) تنظیم کرده و برای نخستین بار در دایره ادبیات

بالتبع همین رویکرد نیز در فقهای شیعی امتداد یافت و در کتب فقهی بسیاری برخی از آنان در منابع همین مقاله نیز نام برده شده‌اند و حتی در بعضی رساله‌های عملیه و در میان استفتائات می‌توان بارزهای آن را مشاهده کرد. برای مثال «شیخ محمدحسن جعفری» در «جواهرالکلام» که از برجسته‌ترین منابع فقی شیعه است به نقد و تحلیل دلایل حرمت طلاکاری در مساجد پرداخته و جدا از وجه نقلی، دلایل عقلی این حرمت را هم بیان داشته است (نوبهار، ۱۳۷۹، ۲۴۸).

پیشینه تجارب معاصر نقد مساجد مبتنی بر نصوص دینی

این رویکرد در پژوهش‌های معاصر پیرامون موضوع مسجد نیز به چشم می‌خورد. «مهناز رئیس‌زاده» و «حسین مفید» در مقاله «مسجد در معماری شهری و استهلاک انحراف قبله» یک امر جزئی و مستحب را به عنوان محور پژوهش قرار می‌دهند و با معیارسازی آن، به مرور تجربیات مثبتی که در پاسخ به این مسئله در معماری مساجد ایرانی رخ داده است می‌پردازند (رئیس‌زاده و مفید، ۱۳۷۸، ۹۷). از این منظر مقاله یک نمونه موفق در مقایسه تجربیات کالبدی با اصول دینی است. اما بین این اصل و اصول دیگر در ترجیحات معمارانه، ترتیبی وضع نکرده است. «عباسعلی اختری» در مقاله «عمران مساجد و جهت‌گیری اسلامی» درباره ارزش‌های اتحاد و جماعت در میان مسلمین سخن می‌گوید و با استفاده از نصوص دینی، ضرورت وجود مساجد را به اثبات می‌رساند. اما درباره ماهیت کالبدی مساجد و یا حتی ویژگی‌های فراکالبدی که بتواند در حوزه کالبد، رفتار ساز باشد سخنی به میان نمی‌آورد (اختری، ۱۳۸۳). «نادر کریمیان سردشتی» در مقاله «مقصوره در مسجد» یکی از معدود نمونه‌های نقد طرح مسجد براساس نصوص دینی را رقم می‌زند (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸، ۴۸۰). در این مقاله پس از ارائه یک مفهوم‌شناسی کامل از لفظ مقصوره و شناسایی آن به چند مضمون در معماری مسجد، آن برداشت از مقصوره را که به اتاقدی سر بسته در جایگاه محراب اشاره دارد را منظور قرار داده و با مقایسه آن با آنچه در نصوص دینی آمده، ناروایی آن را در فضای مسجد به اثبات می‌رساند. «محمدجواد مهدوی‌نژاد» و «محمد مشایخی» در مقاله «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی» نظام فعالیت مسجد پیامبر را در صدر اسلام مورد تحلیل قرار داده و شاخصه‌هایی را به مثابه معیار از آن مستخرج کرده‌اند (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹، ۶۵). در این پژوهش نه تنها معیارها مبتنی بر نص روایات و طرح مسجد پیامبر استخراج

فراوانی از منابع ناهمگن را در مسیری با احتمال نسبتاً برابر برای بهره‌گیری، سازمان ببخشد، ضروری به نظر می‌رسد. «رونالد پاول»^۲ از صاحب‌نظران این حوزه است معتقد است: «تئوری زمینهای، مطالعه‌ای که از روش استقرایی، توسعه منظم رده‌بندی‌ها و تئوری‌ها، تحلیل جامع، توصیف و مقایسه‌های مداوم داده‌های جمع‌آوری شده‌ای است که در مورد پدیده‌ها سود می‌جوید» (ربانی و عباس‌زاده، ۱۳۸۸، ۱۸۵). برای بهره‌گیری از این روش، ساز و کارهای مفصلی وجود دارد که برای توضیح آن ابتدا نیاز به معرفی و تعیین‌بخشی به منابع است.

در این پژوهش نصوص اسلامی یعنی آیات و روایات مورد رجوع قرار گرفته است که روایات از نظر بهره‌برداری در این پژوهش مشتمل بر دو دسته‌اند. نخست روایات و احادیثی که پیرامون ماهیت مسجد از معصومین (ع) مورد نقل قرار گرفته‌اند و دیگر روایات و احادیث توصیفی که ماهیت عمل پیامبر (ص) و معصومین (ع) را در تجارب عملی مسجدها بیان می‌دارند. مسجدالنبی، مسجد قبا و مسجد کوفه از جمله مساجدی هستند که میزان توصیفات آنها برای تجسم و تحلیل معمارانه به حد کفایت می‌رسد (جعفریان، ۱۳۸۹، ۲۳۱). از آنجا که بررسی صحت‌سنجی احادیث، عملی کاملاً تخصصی است و رجوع بی‌پشتوانه می‌تواند به برداشت‌های سوء و ناروا منجر شود، تمام احادیثی که در این پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرند از دو منبع محدود برداشت شده است. کتاب «فرهنگ‌نامه مسجد» نوشته «حجت‌الاسلام محمد محمدی ری شهری» با همکاری و ترجمه «مرتضی خوش نصیب» از سوی مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث منتشر شده است. همچنین این کتاب به صورت آنلاین و با امکان جستجو در متن در پایگاه الکترونیکی: www.lib.eshia.ir در دسترس است. از آنجا که این مؤسسه به شکل تخصصی به صحت‌سنجی احادیث می‌پردازد و همچنین کتاب تحت نظر «مجتهدی متخصص» که خود کرسی تدریس رجال و درایه را در اختیار دارد می‌تواند با تقریب خوبی برطرف‌کننده این دغدغه باشد، چنانکه در پانویس هر حدیث، مرجع و ناقل آن با دقت ذکر شده است. منبع دیگری که دارای همین ویژگی‌هاست و علاوه بر جمع‌آوری احادیث به تحلیل و بررسی آنها نیز پرداخته و در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است، مجموعه دو جلدی «سیمای مسجد» به تألیف حجت‌الاسلام «رحیم نوبهار»، عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی است که به سبب دقت در اعتبارسنجی احادیث و با توجه به تخصص رجال و درایه، با دقتی موشکافانه به ظرائف زبانی احادیث و همچنین صحت‌سنجی منابع می‌پردازد. از سوی دیگر گاه در فهم آیات قرآن و برخی اصطلاحات امکان خطا

پژوهشی معماری ایران، به نقد مسجد نصیرالملک پرداخته است که پیش از این در پژوهشی دیگر از این باب مورد کنکاش قرار نگرفته است. بدیهی است که یافته‌های این مقاله، در کنار تحلیل‌ها و یافته‌های پژوهش‌های دیگر درباره این مسجد، تصویر کامل‌تری را درباره این بنا تشکیل می‌دهد و حق آن است که قضاوت کلی درباره این بنا نه در چهارچوب محدود این مقاله، بلکه با تسلط بر تمامی این ادبیات پژوهشی سنجیده شود.

پرسش‌های پژوهش

- چه بارزه‌هایی در معماری مسجد نصیرالملک سبب اختلال در امر عبادت، خاصه نماز می‌شود؟
- چه شواهدی در نصوص دینی به عنوان معیارهای نقد درباره معماری مسجد نصیرالملک موضوعیت دارد؟
- انفکاک شبستان به دو بخش شرقی و غربی چه تأثیری بر صفوف نماز جماعت در مسجد دارد؟
- بازشوهای شبستان غربی چه تأثیری بر ادراک جبهه قبلی در نمازگزار دارد؟
- تزئینات حداکثری کاشی‌کاری فضای عبادی چه تأثیری بر فضای اقامه نماز می‌گذارد؟
- چه نشانه‌هایی از معماری و فرهنگ جوامع غیرمسلمان در طرح مسجد بروز آشکار دارد؟

فرضیه اصلی پژوهش

ویژگی‌های تمایزبخش معماری مسجد نصیرالملک، با معیارهایی که در نصوص دینی به آن تصریح شده است تباین دارد.

هدف پژوهش

هدف، قضاوت و نقد ویژگی‌های تمایزبخش معماری مسجد نصیرالملک شیراز مبتنی بر معیارهای دینی است.

روش تحقیق

یکی از چالش‌هایی که در تحقیقاتی با پایه ارجاع به منابع متعدد یا متنوع وجود دارد، سازماندهی سلیقه‌ای رجوع به منابع و جهت‌گیری‌های هدفمند از سوی پژوهشگران است. در چنین حالتی پیش‌فرض‌ها و الگوواره‌های ذهنی آنها به سهولت می‌تواند در قالب یک نظریه علمی صورت‌بندی شود و محقق گاه بخش‌های مهمی از حقایق را نادیده بگیرد. جز این مسئله، اصولاً پرداختن به منابعی که دارای تکرار عددی و یا سطح‌بندی متنوع موضوعی هستند، نیاز به ساز و کاری جهت تحلیل و اولویت‌بندی دارد. در چنین شرایطی بهره‌گیری از تئوری زمینه‌ای که می‌تواند تعداد

داشته باشد، مسجد نصیرالملک شیراز است. این انتخاب مبتنی بر خصوصیات که در بیان مسئله مرور شد، قصد دارد تنها به وجوه انتقادی و تقابلی میان این مسجد با نصوص دینی بپردازد و اگر محدودیت‌های مقاله اجازه می‌داد، این امکان وجود داشت تا به موارد انطباق طرح این مسجد با سنت رسول اکرم (ص) نیز پرداخته شود که حاصل قطعا تصویر کامل‌تری از نسبت این مسجد با نصوص دینی را ارائه می‌داد. همچنین از میان مجموعه معیارهای جدول ۱، چهار معیار کشیدگی شبستان عمود بر محور قبله، محورزدایی ادراکی از قبله، تزئینات حداکثری در فضای عبادی و تشبه به آرایه‌ها و نشانه‌های امت‌های غیر مسلم دارای روایی مناسب و موضوعیت بیشتر و بارزتری ارزیابی شده و پرسش‌های مربوطه بر این اساس تنظیم شد. هرچند می‌شد به معیارهای دیگری نیز پرداخت اما به سبب بروز ظاهری کمتر در این نمونه، به نظر می‌رسد باعث اطاله کلام و کاهش ضریب تاثیر نتایج مقاله می‌شد.

ساختار فضایی شبستان

در این بخش برای درک ویژگی اعمال شده بر ساختار فضایی مسجد باید به اصول طراحی شبستان از منظر اسلام رجوع کرد.

در همان آیه نخستین سوره صافات خداوند چنین سوگندی می‌خورد:

«سوگند به صفبستگان (در صفوفی منظم) صفبستنی» تفسیر این آیه توجه ما را به اهمیت صف و کیفیت آن جلب می‌کند. اینکه برای بیان کیفیت صف از خود این واژه قید استخراج شده نشان می‌دهد، صفبستن علاوه بر شکل ظاهری، کیفیتی تشدیدشونده دارد. در بیان این تشدید نیز در سوره صف در آیه ۴ آمده است که:

«در حقیقت خدا دوست دارد کسانی را که در راه او صف در صف، چنانکه گویی بنایی ریخته‌شده از سرب‌اند، جهاد می‌کنند».

این آیه ویژگی صفوف را پیوستگی توصیف کرده است. لذا بدیهی است گسست در صفوف جز آنکه به لحاظ شرعی اتصال را از بین می‌برد، ماهیت و معنای بنایی یک‌پارچه و ریخته‌گری شده را نیز از بین می‌برد. در آیات ۱۶۵ و ۱۶۶ سوره صافات نیز ویژگی صفبستن در کنار تسبیح‌گفتن آمده است:

«و این ما هستیم که (برای اطاعت فرمان خداوند) صف کشیده‌ایم. و این مائیم که تسبیح‌گوی (خداوند) هستیم».

از رسول خدا احادیث بسیاری در باب صفوف نماز بیان شده است:

«اگر مردم می‌دانستند چه فضیلتی دارد اذان گفتن و شرکت

وجود دارد. از این رو یاری‌گرفتن از برخی تفاسیر معتبر ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس به دلیل حواشی تاریخی ذکرشده بیشتری که در «تفسیر المیزان» علامه «محمدحسین طباطبایی» وجود دارد و برای این تحقیق خاص مفید است، و همچنین تفصیل بیشتری که در تفسیر آیات در این اثر رعایت شده، این منبع تفسیری با مشورت با مؤلفین دو منبع حدیثی ذکرشده در بالا، انتخاب شد.

گام‌بندی پژوهش

با توجه به ملزومات روش‌شناسی تئوری زمینه‌ای در بهره‌گیری از منابع متعدد (عباس‌زاده و حسین‌پور، ۱۳۹۰، ۱۵۶)، گام‌بندی این پژوهش در راستای استخراج معیارهای نقد منبعث از نصوص دینی به این نحو انجام پذیرفت:

- جستجوی لغات کلیدی حوزه ادبیات مسجد در متن قرآن و دسته‌بندی اولیه آنها
  - جستجوی احادیث، با زمینه معماری در منابع دوگانه حدیثی مذکور و دسته‌بندی هم‌پویند با یافته گام اول
  - سندشناسی تجمیعی مسجدالنبی، مسجد قبا و مسجد کوفه با هدف ترسیم شمایل تطبیق‌پذیر معماری و مرور اسناد پژوهش‌های مشابه در این حوزه
  - محوربندی یافته‌های انطباقی سه گام نخست و دسته‌بندی کل به جزء آنها که منجر به دو حوزه عملکردی و ادراکی شد.
  - زمینه‌یابی تطبیقی یافته‌های گام چهارم با فتواها و احکام شرعی رسالات عملیه مراجع تقلید با لحاظ کردن قاعده انقیاد^۲
  - مقوله‌یابی محورها با توسعه تحلیلی یافته‌های کدگذاری شده در گام چهارم که نتیجه آن در جدول ۱ صورت‌بندی شده است.
  - دسته‌بندی عملیاتی معیارهای صوری و معنایی هرکدام از مقولات گام پنجم جهت نقد نمونه‌های موردی.
- باید توجه داشت که در مواجهه مجموعه مقولات فوق به عنوان معیارهای نقد، با یک نمونه موردی، ممکن است تمامی این موارد موضوعیت برای خلق مسئله نداشته باشند و یا از روایی کافی بی‌بهره باشند. لذا در برابر هر نمونه موردی، ابتدا باید با بررسی و نقد توصیفی بنا، زمینه‌های بهره‌گیری از این معیارها سنجیده شده و سپس به خلق مسئله و فرضیه متناسب پرداخته شود. منفک از مصادیق بسیاری از مساجد تاریخی و معاصر که در این پژوهش کلان مورد بحث واقع شد، پانزده نمونه موردی برای تحلیل همه‌جانبه‌تر، مبتنی بر ویژگی تجمیع پدیداری شاخص‌ها در طرح و کالبد آنها، انتخاب شد که یکی از خلاصه‌ترین و شناخته‌شده‌ترین آنها که در فرصت یک مقاله توان پردازش

جدول ۱. مقولات استخراجی گام چهارم. مأخذ: نگارندگان.

مؤلفه‌های انتظام‌بخش عملکردی	مؤلفه‌های انتظام‌بخش اداری
• جهت صحیح قبله	• عدم تزئینات در فضای عبادی
• طولانی‌ترین ضلع مسجد به سمت قبله	• الویت زیبایی‌شناسانه حضور جمعیت
• طولانی‌کردن صف اول	• عدم قطبیت فضایی
• تقدم طولانی‌کردن صفوف بر تعدد	• محوریت ادراکی سمت قبله
• کشیدگی شبستان عمود بر محور قبله	• حذف آرایه‌های بصری شهری
• تقارن هندسی حداکثری صفوف نماز	• رعایت خط آسمان خالص صحن
• عدم تداخل دستگاه ورودی و صفوف	• عدم تشبیه به آرایه‌ها و نشانه‌های امت‌های غیر مسلم
• حضورپذیری حداکثری تمام مسجد	• نظام معرفتی خاطره‌مدار
• غلبه کمی صحن بر شبستان	• نظام شناسایی اجتماعی
• انتظام هندسی ته رنگ مسجد	• کانون معنایی شهری
• توسعه‌پذیری فضایی و عملکردی	
• پیوستار فعالیتی شهری	

مسجد نصیرالملک با مسجد وکیل مواجه می‌شویم که اگر نگاهی به نقش و نگار ستون‌های مسجد وکیل داشته باشیم، در می‌یابیم که معمار این مسجد بنای مسجد وکیل را به دقت از نظر گذرانده است (تصویر ۲).

در مسجد وکیل نیز این ترجیح در سازماندهی فضایی قابل شناسایی است. اما در هنگام قیاس با مسجد نصیرالملک با اختلافی بنیادین مواجه هستیم (توکلیان و بهمنی کازرونی، ۱۳۹۴، ۹۹). در هر دو تصویر سه که نسبت قرارگیری شبستان و صحن را نشان می‌دهد، جهت قبله در سمت بالای تصویر لحاظ شده است. مشاهده می‌شود که مسجد وکیل براساس سنت مساجد شبستانی منطبق با منویات اسلام، کشیدگی فضای عبادت را عمود بر محور قبله قرار داده تا صف اول نماز طولانی‌تر شود، حال آنکه مسجد نصیرالملک، ضمن آنکه با گسست دو شبستان ظرفیت تشکیل جمعیت بزرگتر نمازگزاران را از بین برده است، این کشیدگی را موازی با محور قبله لحاظ کرده که در نتیجه در هر دو شبستان تنها سه دهانه از شبستان برای تشکیل صف اول مهیا است. این دو آسیب، یعنی گسست در شبستان و جهت‌گیری ناصواب کاملاً در جهت عکس منویات اسلامی بر ساختار فضایی مسجد وارد شده است (تصویر ۳).

ممکن است به نظر آید که این سنت‌شکنی که به مزیت‌های ارتباطی و رفتار فضایی مسجد آسیب رسانده، در راستای تأمین مزیت‌هایی اقلیمی است. اما باید متذکر شد که در هوای معتدل شیراز داشتن دو شبستان به این نحو چندان واجد مزیت نیست و اگر باشد دو شبستان جنوبی و شمالی بسیار برای این امر رواتر هستند تا دو شبستان تقریباً

در صف اول جماعت، هر آینه برای این کار قرعه‌کشی می‌کردند».

«صف‌های نماز جماعت را مساوی کنید، پس همانا که مساوی کردن صف‌ها، کامل‌کننده نماز است» (مجلسی، ۱۳۸۸ الف، ۲۰۰).

«رسول خدا (ص) شانه‌های نمازگزاران را در نماز جماعت می‌گرفت و منظم می‌کرد، و می‌فرمود: مساوی و منظم باشید، نامنظم و جدا از هم نباشید که قلب‌های شما از یکدیگر جدا می‌شود» (بروجردی، ۱۳۹۰، ۴۷۰).

چند نکته اصلی از متن این احادیث قابل برداشت است. نخست فضیلت صف اول نماز، دوم پیوستگی صفوف و سوم آنکه پیامبر (ص) صف را در ارتباط شانه‌ها با یکدیگر تعریف می‌کند و بر وجه عرضی صفوف تأکید می‌ورزد. فضیلت صف اول سبب شده است که با انتخاب شکل مربع در هندسه مسجد، ضلعی که در برابر دیوار قبله قرار گرفته، بیشترین طول ممکن را در اختیار صف اول نماز قرار دهد (علی‌آبادی، ۱۳۸۰، ۵۵۶؛ قرائتی، قرائتی و نیاسری، ۱۳۷۸، ۴۲۷ و ترسلی، ۱۳۷۸، ۱۷۲). از بین دو سیاست ممکن برای سازماندهی صفوف نمازگزاران، یکی آن است که طول صف‌ها کم و تعداد صفوف اضافه شود و دیگری آن است که با طولانی‌کردن صفوف تعداد آنها را کاهش دهند. انتخاب رسول خدا که مبتنی بر اصل قبله و هندسه خالص صورت گرفته است شرایط را با عرضی‌کردن صفوف نسبت به محور قبله، و ایجاد صف اول طولانی‌تر الویت‌بندی کرده است (تصویر ۱).

این اسلوب پس از این در مساجد دیگر، خاصه در مساجد شیراز نیز دیده می‌شود اگرچه در فاصله نه‌چندانی از

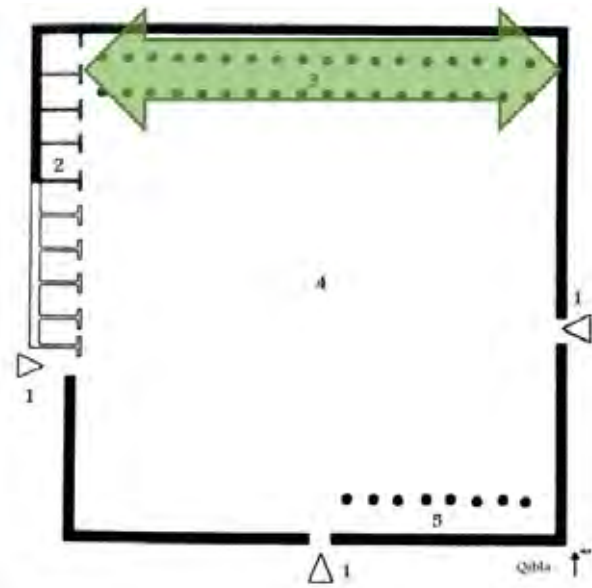

در شبستان‌ها، تحت تأثیر ساختار طولی کلیساهای فرنگی باشد. همان‌گویی که در شبستان کلیساهای برونگرا، نور را از طریق پنجره‌های رنگین وارد فضا می‌کند و در بیرون نامسازی می‌کند، این بار توسط معمار ایرانی در ساختاری درونگرا مورد استفاده قرار می‌گیرد. گویی که یک کلیسای فرنگی را از میان دو نیم کرده و نیمه راست را به سمت چپ صحن و نیمه چپ را به سمت راست صحن منتقل کرده باشد (تصویر ۴).

واضح است که این گزاره به همین نحو بسیار مجادله‌برانگیز است. اما چند نکته وجود دارد که می‌تواند مؤید این دیدگاه باشد. اگر به پنجره‌های معروف و متمایز مسجد نگاه کنیم که به کارگیری‌اش تا پیش از این در مساجد با چنین جلوه‌ای سابقه نداشته، همان ساختاری را می‌بینیم که در کلیساهای فرانسه و انگلستان دیده می‌شود. دو کشوری که در دوره قاجار بیشترین روابط تجاری و فرهنگی را در حوزه جنوب با تجار شیراز دارند و البته که اصطلاح معماری کارت پستالی^۴ یکی از کلیدواژه‌های گمانه‌زنی پیرامون تحولات معماری در دوران قاجار است. حال این پرسش قابل طرح است که آیا طراحی معماری این بنا تحت تأثیر آورده‌های بصری و غرب‌گرایی دوره قاجاری قرار دارد؟ شاهد این مدعا می‌تواند تزیینات مسجد باشد که به آن پرداخته خواهد شد.

محورزدایی از سمت قبله

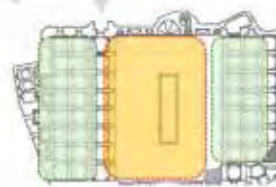
خداوند در آیه ۱۴۵ سوره بقره می‌فرماید: «و اگر هرگونه آیه، برای اهل کتاب بیاوری، از قبله تو پیروی نخواهند کرد، و تو نیز پیرو قبله آنان نیستی، بعضی از آنها نیز پیرو قبله دیگری نیست. و همانا اگر از هوس‌های آنان پیروی کنی، پس از آنکه علم (وحی) به تو رسیده است، بی‌شک در این صورت از ستمگران خواهی بود» از این آیه چنین استنباط می‌شود که قبله به عنوان عامل تمایز پیامبر و مخالفینش توصیف شده و تبعیت از قبله از روی آگاهی است که مرز بین مؤمنین و اهل کتاب را تبیین می‌کند. اگر قبله را به عنوان شاخص مسلمانی بپذیریم به شکل بدیهی باید تأثیر آن را به عنوان شرط مسلم اسلامی بودن و ایمانی بودن یک بنا نیز بپذیریم. در مسجد پیامبر نیز دیوار سمت قبله بی‌آنکه روزه‌ای کلیتش را مورد خدشه قرار دهد به عنوان شاخصه عبادت عمل کرده و عنصر اصلی سمت‌دهنده به فضا تلقی می‌شود. «نقره‌کار» در مقاله «معماری مسجد از مفهوم تا کالبد» اشاره می‌کند که: «این رفتار در کشورهایی نیز که به دست اسلام فتح می‌شد ادامه می‌یافت و با سمت‌دادن یک دیوار به سوی قبله، معابد آئین‌های پیشین را به مسجد تبدیل

تصویر ۱. ورودی ۲. خانه‌ها ۳. ظلّه (شبستان) ۴. حیاط ۵. صفا. مأخذ: نگارندگان بر اساس هیلن براند، ۱۳۸۷ و پیرنیا، ۱۳۸۰.

تصویر ۲. مقایسه شبستان مسجد وکیل (راست) و مسجد نصیرالملک (چپ). مأخذ: نگارندگان.

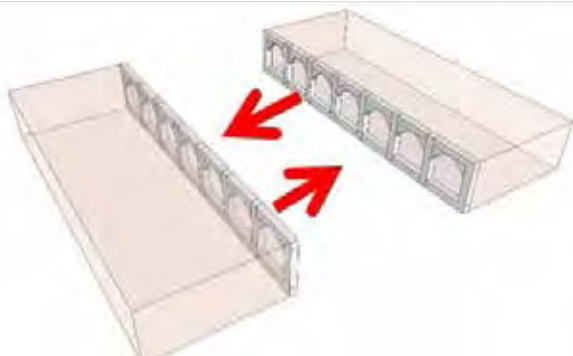

تصویر ۳. مقایسه پلان مسجد وکیل (راست) و مسجد نصیرالملک (چپ). مأخذ: نگارندگان.

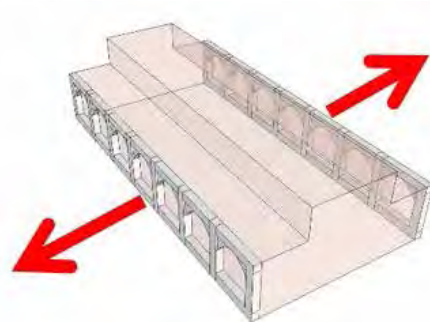
شرقی و غربی که با توجه به ساعت برگزاری نماز، عملاً فاقد مزیت‌های نورگیری از فضائیند. بر این اساس طرح این گمانه مقدور به نظر می‌رسد که این ساختار فضایی طولی

به اینکه عامل محرکی سبب جلب توجه نمازگزار شود نظر موافقی ندارد. از این رو می‌توان دیدگاه اسلام را چنین صورت‌بندی کرد که در فضای مسجد باید توجه به سمت قبله بوده و وجود محرک دیگری که سبب خدشه به این توجه شود قابل پذیرش نیست. اما آنچه در شبستان اصلی مسجد نصیرالملک روی داده است وضعیتی جز این دارد. پنجره‌های ملون شبستان، نور را از سمت چپ به میانه فضا تابانده و با پراکندن رنگ‌های

می‌کردند» (نقره‌کار، ۱۳۷۸، ۲۲۷). همچنین در مساجد تازه‌ساز نیز مهمترین مسئله، تعیین دیوار سمت قبله بوده است. این‌گونه نتیجه گرفته می‌شود که سمت‌گرفتن بنا به سمت قبله و شاخص‌بودن این سمت‌یافتگی بدیهی‌ترین و اصلی‌ترین رویکرد در احداث مساجد باید تلقی شود. همچنین از مشهورات فقهی در اسلام است که از نمازخواندن در برابر در، باز، محل عبور و مرور، در برابر تصویر و نظایر آن نهی شده است.^۵ چنین به نظر می‌رسد که اسلام نسبت

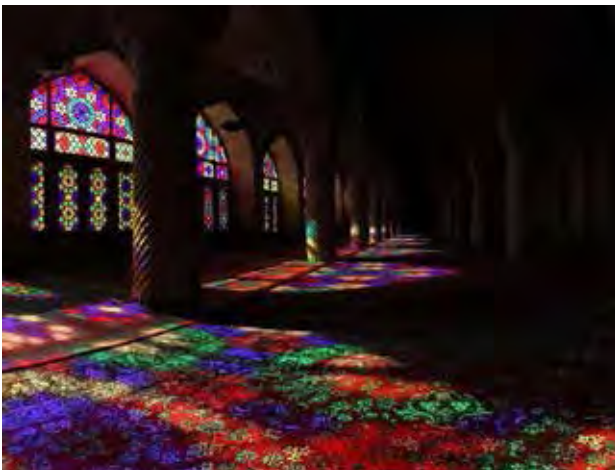

ب

الف

تصویر ۴. مقایسه ساختار نور و فضا و رابطه سازمان فضایی و نور در کلیسای جامع واشنگتن و مسجد نصیرالملک شیراز. مأخذ: نگارندگان. الف: کلیسای جامع واشنگتن. مأخذ: ویکی‌پدیا. ب: مسجد نصیرالملک شیراز. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

گیرا، نگاه فرد را به سمت چپ منحرف کرده و یا حداقل نسبت به آن سمت جلب توجه و ایجاد حساسیت می‌کنند. در حالی که جبهه قبله که در انتهای شبستان قرار دارد و باید محل اصلی توجه واقع شود در تاریکی حاصل از تباین نوری پنجره‌ها فرو رفته است. به عبارت دیگر پنجره‌های شبستان اصلی، در بعد ادراکی و حسی، با محورزدایی از سمت قبله، کیفیت فضایی قرارداد شده در طراحی شبستان را به نفع بازنمایی بصری مصادره کرده‌اند. تصویر ۵ بدون بهره‌گیری از فلاش دوربین و بدون روشن کردن منابع نوری الکتریکی که در زمان احداث مسجد نیز وجود نداشته، گرفته شده است.

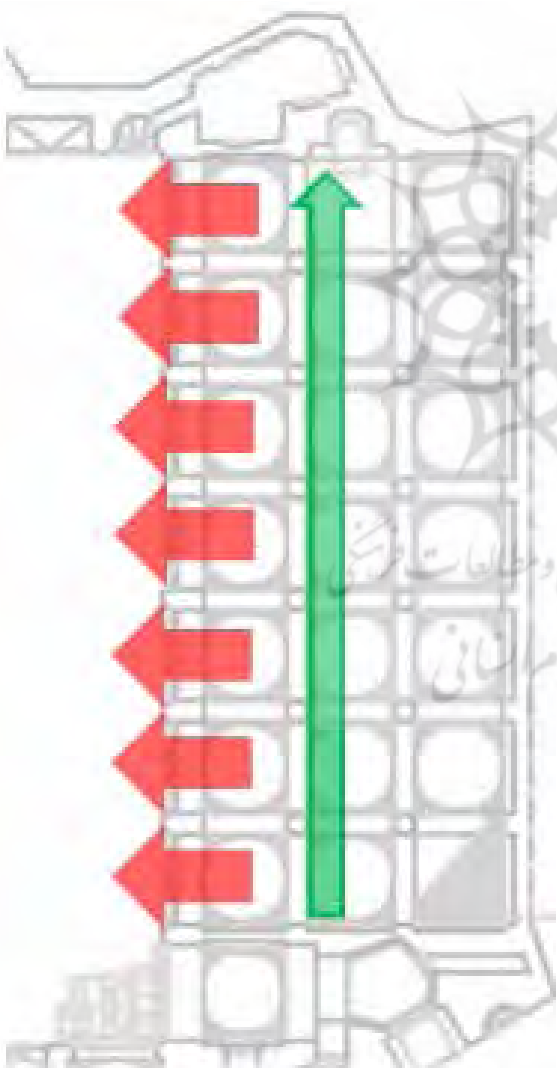
تزئینات فضای عبادی

هم‌راستا با تأثیراتی که پنجره‌های ملون بر شبستان اصلی مسجد می‌گذارند، محرک اصلی اثرگذار بر عدم تمرکز نمازگزاران، میزان حداکثری تزئینات در این فضا است. هرچند عمده مساجد تاریخی ایران، تزئینات متنوعی را بنا به دوره تاریخی احداث، دارا هستند، ولی در بسیاری از موارد این تزئینات بیشتر در جداره‌های صحن، گنبد و گنبدخانه، ایوان‌ها و دستگاه ورودی و بر روی مناره‌ها خود را آشکار می‌کند و در شبستان‌ها کمتر شده و یا به طور کلی کنار گذاشته می‌شود. آموزه‌های اسلامی نیز روی به حداقلی کردن ماده و جلب توجه انسان‌ها به حقایق ویرای ماده دارند. چراکه فرآیند ادراک بصری مبتنی بر میزان تحریک‌پذیری از سوی داده‌های محیطی، قابل تشدید است. بر این اساس اگر میزان اطلاعاتی که از محیط مخابره می‌شود از حدی بیشتر باشد، تخیل آدمی فعال شده تا با ایجاد طرح‌واره‌های ذهنی درک بصری‌اش از محیط را کامل کند (گروتز، ۱۳۹۰، ۲۹). نتیجه این امر عطف توجه به آرایه‌های محیطی و عدم تمرکز بر امور فراتر از محیط و مکان است. امری که از محراب و شبستان تا فرش و سجاده گستردگی و بالتبع تأثیر دارد. چنین رویکردی سبب می‌شود که مسجد فضایی فاقد تشریفات و تزئینات بیهوده باشد. چنین است که خداوند در آیه ۳۳ تا ۳۵ سوره زخرف می‌فرماید:

«و اگر نبود که مردم یکسره و یک دست (کافر) می‌شدند، برای خانه‌های کسانی که به خدای رحمن کفر می‌ورزند، سقف‌هایی از نقره قرار می‌دادیم و نیز نردبان‌هایی که بر آنها بالا روند.»

«و برای خانه‌هایشان درب‌های متعدّد و تخت‌هایی که بر آنها تکیه زنند (قرار می‌دادیم).»

«و هر گونه زینتی (برای آنان فراهم می‌کردیم) ولی اینها همه جز وسیله کامیابی زندگی دنیا نیست، در حالی که

تصویر ۵. محورزدایی ادراکی از محور قبله. مأخذ: نگارندگان.

استنباط کرد که کالبد مسجد از آنجاکه محصول عمل سازندگان آن و از سویی دیگر مؤثر بر مخاطبان مسجد است، باید بازنمایی‌کننده شرایطی باشد که در آیه شریفه بیان شده است. از این منظر تغییر هدف و تبعاً کارکرد اصلی یک فضای عبادی نمی‌تواند از منظر دینی مورد تأیید قرار بگیرد.

تشبه به غیرمسلم

در آیه ۱۷ سوره توبه نیز به صراحت بیان شده است: «مشرکان حق ندارند مساجد خدا را با آنکه به صراحت بر کفر خویش گواهی می‌دهند، تعمیر کنند. آنان کارهایشان (به خاطر بی‌ایمانی) تباه شده است و در آتش، جاودان خواهند بود».

نگاهی به شأن نزول این آیات نشان می‌دهد که در سال نهم هجری با توجه به توان ساخت‌وساز مشرکان، این سؤال در میان مسلمین طرح شده بود که چرا نباید از توان فنی مشرکین در ساخت مسجد سود برد. مخالفت صریح پیامبر(ص) که مبتنی بر این آیات بیان شد، صراحت سنت ایشان را در این مورد نشان می‌دهد (بمیان، ۱۳۸۰، ۹۷). از سوی دیگر در نهی بعضی از الگوها و تزئینات مانند کنگره‌دار ساختن مساجد نیز، استدلال ایشان مبتنی بود بر شباهت این صور با معابد یهودیان:

«می‌بینم شما را که پس از من، مسجدهایتان را کنگره‌دار می‌سازید، همان‌گونه که یهودیان، کنیسه‌های خود را و مسیحیان، کلیساهایشان را کنگره‌دار می‌سازند».

همچنین از امام محمدباقر (ع) منقول است که علی (ع) در کوفه، مسجدی کنگره‌دار مشاهده کرد. فرمود: گویا کلیساست! همانا مساجد، بدون کنگره ساخته می‌شوند.

همچنین ایشان در حدیثی دیگر نقل می‌کنند که زمانی که قائم (عج) به پا خیزد، به کوفه رفته، چهار مسجد را در آن ویران خواهد کرد. پس کنگره هر مسجدی را که دارای آن باشد، ویران کرده و آن را بدون کنگره خواهد کرد (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷، ۴۶).

این نمونه‌ها نشان از پرهیز پیامبر(ص) از دخالت غیرمؤمنان در قالب سازنده و قالب سبک دارد. پس می‌توان بر این دو اصل پا فشاری کرد که ساخت مسجد نه در صلاحیت غیرمؤمنان است و نه صلاح است که از رویکردهای معماری آنان در ساخت مسجد بهره برد. نگاهی به رفتار بنی‌امیه در از بین بردن الگوی مسجدالنبی، تزئین و افزودن مناره‌های بلند به آن و دیگر مساجد برای رقابت با روم شرقی نمونه واضحی از چنین دخالت‌هایی است (سیفیان، ۱۳۷۹، ۱۰۱).

«عبدالمجید شریف‌زاده» در کتاب «دیوارنگاری در ایران»

آخرت نزد پروردگارت مخصوص اهل تقواست».

پیامبر اسلام نیز چه در معماری مسجد و چه حتی در معماری اتاق‌ها که بخشی از مسجد محسوب می‌شدند با هرگونه تزئینات مخالفت می‌کرد و در جواب اصحابی که تمایل داشتند تا دارایی و مهارت خود را صرف تزئین مسجد کنند مسجد را بنایی ساده همچون خیمه حضرت موسی معرفی می‌کرد. در حدیث از ایشان آمده است که:

«هرگاه دیدید قرآن‌ها را می‌آریند و مساجد را تزئین می‌کنند و مناره‌ها را بلند می‌سازند و قرآن را با شعر و آواز می‌خوانند و مساجد را گذرگاه و راه عبور قرار می‌دهند، مؤمن در آن زمان از طلای سرخ و خالص کمیاب‌تر است؛ مساجدشان آراسته، اندامشان پاکیزه، ولی قلب‌هایشان از مردار بدبو آلوده‌تر است» (نوبهار، ۱۳۷۹، ۲۴۳).

همچنین در حدیثی دیگر می‌فرمایند:

«هرگاه رفتار گروهی تباه شود، به طلاکاری و آراستن مساجد خود رو می‌آورند» (همان).

و در جای دیگر نیز به صراحت اعلام می‌کنند:

«من به ساخت مساجدی ساده و بی‌کنگره فرمان یافته‌ام» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷، ۴۷).

کاشی‌کاری‌های سقف و جداره‌ها که منطبق با پالت رنگی پنجره‌هاست و بازتاب آنها روی کاشی فرش کف شبستان و یا قالی‌های ایرانی سرخ‌فام مرسوم، چنان منظومه‌ای از رنگ و نقش را به یکدیگر پیوند می‌دهد که فضا را کاملاً از یک محیط عبادی که غایت خود را در غیب جستجو می‌کند، بدل به محیطی نمایشگاهی می‌سازد که غایتش را در محضرش باید جستجو کرد. میزان رجوع گردشگران داخلی و خارجی برای عکاسی‌های طولانی‌مدت در این فضا باعث شده است که به تصمیم متولیان امر، قریب به سه ماه از سال نماز جماعت در مسجد تعطیل شده تا وقفه‌ای در تماشای این بنای مفتون‌کننده ایجاد نشود. هرچند این گونه از گردشگری در دوره احداث مسجد مسبوق به سابقه نبوده، اما این مسئله چیزی از تعمد و اهتمام طراحان و سازندگان این فضا برای جلب نظر و توجه همگانی به تزئینات این مسجد کم نمی‌کند. نتیجه اینکه به نظر می‌رسد هدف از احداث فضا کاملاً دگرگون شده و بیش از آنکه به منویات دینی توجه شود، به تأثیرگذاری بر مخاطب توجه شده است. آیه ۱۸ سوره توبه که بر کتیبه بسیاری از مساجد نیز نگاشته شده، می‌فرماید:

«مساجد خدا را تنها کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و نماز را به پا داشته و زکات می‌پردازند و جز از خدا نمی‌ترسند. امید است که آنان از ره‌یافتگان باشند». از مجموعه این شرایط می‌توان

تصویر ۶. کاشی کاری مسجد نصیرالملک. مأخذ: نگارندگان.

در مسجد نصیرالملک را نیز در پی داشته است. کاهش ظرفیت نمازگزاران به طور کلی و بالاخص در صف اول، کاهش کیفیت تمرکز بر نماز به واسطه تزئینات حداکثری و محورزدایی از سمت قبله و همچنین هجمه فرهنگی و نشانگانی به فضای عبادت به واسطه تشبه به غیرمسلمین مواردی است که فارغ از مؤلفه زمان، بر کیفیت عملکردی مسجد تأثیر می‌گذارد. از این نظر می‌توان ادعا کرد چه در زمان فعلی که بُعد نمایشی مسجد خود را در رجحان استقبال از گردشگران، به نسبت برپایی نماز نشان می‌دهد، و چه در زمان ماضی که شهرت مسجد نه به واسطه رخدادهای پیشینه مذهبی بلکه به واسطه ظواهر آن ثبت و ضبط شده است، معماری مسجد نصیرالملک دچار تضادهایی با نصوص دینی مصرح است. تضادهایی که در **جدول ۲**، در برابر شواهدی از نصوص دینی تناظریابی شده است. با این حال باید دقت داشت که این تضادها به معنی یک تضاد همه‌جانبه بین نصوص دینی و بارزهای معماری این مسجد نیست و موقوف به همین چند مؤلفه باقی می‌ماند و موارد انطباق میان نصوص دینی با طرح مسجد بسیار بیشتر از موارد تضاد است. همچنین پرداختن به صرف احکام ظاهری دینی برای دریافت و تفسیری عمیق از ماهیت مسجد ناکارا و غیرمنطقی است. از این‌رو ضرورت دارد تا نتایج این پژوهش در محدوده یافته‌ها تحلیل شود و بسط یابد و آگاهانه در سطح خرد باقی بماند و تبدیل به قضایای درباره کلیت یک بنا یا یک گونه نشود.

درباره مسجد نصیرالملک چنین نوشته است:

«در مقایسه میان این مسجد قاجاری و مساجد دوره صفویه و حتی زنده شاهد تغییر عمده‌ای در نگرش تفکری و تأثیر شدیدتر غرب در آن هستیم. مساجد این دوره فاقد آن فضای روحانی است که دوران صفویه با استفاده از نقوش تجریدی و رنگ‌های آسمانی ایجاد شده است. رنگ‌های زرد و قرمز و نارنجی، تندی بیشتری به کاشی‌های دوره قاجاری داده و نقوش گل‌بته‌ها و گلدان‌ها و خصوصاً منظره‌سازی‌هایی با استفاده از علم مناظر و مریا به شیوه‌ای غلط متأثر از نقاشی‌های غربی، فضایی مادی را ایجاد کرده است و از آن فضای تفکری و روحانی مساجد صفویه خبری نیست، و یا بسیار اندک است و شاهد دوری از تفکر معنوی هستیم» (شریف‌زاده، ۱۳۸۱، ۱۴۷).

هرچند چنین رویکردهای حداکثری در استفاده از رنگ در دوره قاجار رواج داشته اما بهره‌گیری از این پالت رنگی با طیف‌بندی رنگ‌هایی همچون قرمز و صورتی باز هم فرضیه تشبه به کلیساهای فرنگی را تشدید می‌کند.

شاید تا به اینجای سخن متهم‌ساختن طراح بنا به غرب‌زدگی مبتنی بر احتمال و تشابه‌های ساختاری بوده باشد، اما نکته‌ای در این مسجد وجود دارد که هیچ اندیشمند منصفی توان انکار آن را ندارد. بهره‌گیری از نقوش انسانی و حیوانی هرچند در سنت تزئینات مسجد ایرانی تا پیش از این دوره مرسوم نبوده، اما درباره نقاشی‌های بهره گرفته شده در مسجد نصیرالملک آن چیزی که از همه آشکارتر است، استفاده بی‌پروا از نقاشی به اسلوب غربی آن است (زارع، پروا و حسینی، ۱۳۹۴، ۳)؛ (تصویر ۶). بهره‌گیری از پرسپکتیو و تصویرکردن عمارت‌های غربی آشکارکننده آن است که بی‌تردید نظام ذهنی و ارزشی بناکنندگان این مسجد تحت تأثیر نگره‌های غربی و تجربیات غربی در ایجاد فضاهای عبادی است. از این‌رو می‌توان بروز تشبه به غیرمسلمین و کفار را در این مسجد محتوم و قطعی تلقی کرد.

یافته‌ها

یافته‌های حاصل از مؤلفه‌های بررسی‌شده فوق را می‌توان در **جدول ۲** صورت‌بندی کرد.

نتیجه‌گیری

تحلیل‌ها نشان می‌دهد که در هر چهار زمینه نام‌برده شده، ویژگی‌های طرح مسجد در مسیر تباین و تضاد با معیارهای دینی بوده و این امر نه تنها عدول اسمی و ظاهری از معیارها، بلکه آسیب به ساختار عبادی فضا و اقامه نماز

مطالعات آینده

باید توجه داشت که تبارشناسی چنین وضعیتی خود باید موضوع تحقیقی مستقل قرار گیرد. همچنین تکرار الگوی شبستانی این مسجد در معدود مساجد دیگر، باید در پژوهشی دیگر مورد مذاقه واقع شود. مسئله تزئینات در مساجد که به عنوان یک عرف تاریخی پذیرفته شده، امری چندوجهی است که تحلیل زوایای گوناگون فراتر از آنچه در نص دین قرار گرفته و در این پژوهش معیار عمل بوده، می‌تواند مقولات و یا

حتی ملزومات دیگری را طرح کند که همچنان مجرای بحث را گشوده نگاه می‌دارد. باید توجه داشت که آنچه در وضعیت موجود این مسجد ملاحظه می‌شود، کم یا زیاد، در بسیاری مساجد دیگر نیز به سهولت قابل ردیابی است و یک مقاله که بر نمونه موردی مشخصی تمرکز یافته، برای پرداختن به این شاخص‌ها در عموم نمونه‌های دیگر، مجال کافی ندارد و ضروری است که در پژوهش‌های بعدی، تعمیم‌پذیری این یافته‌ها مورد کنکاش قرار بگیرد.

جدول ۲. انطباق معیارها و مصادیق. مأخذ: نگارندگان.

موضوعات مورد نقد	وضعیت مسجد نصیرالملک	دیدگاه اسلام	نصوص پشتیبان
ساختار شبستان	<ul style="list-style-type: none"> گسستگی شرقی غربی در شبستان کشیدگی شبستان در محور موازی قبله 	<ul style="list-style-type: none"> پیوستگی شبستان توسعه عمود بر محور قبلی 	<ul style="list-style-type: none"> سوره صافات آیه ۱-۱۶۵-۱۶۶ سوره صف آیه ۴ ۳ حدیث نبوی پیرامون فضیلت صف اول و مساوی کردن و پیوسته کردن صفوف
محوریت قبله	<ul style="list-style-type: none"> محورزدایی حسی و ادراکی از قبله به واسطه پنجره‌های ملون شرقی 	<ul style="list-style-type: none"> تمرکز بر جبهه قبلی حذف عناصر تمرکز زدا 	<ul style="list-style-type: none"> سوره بقره آیه ۱۴۵ احکام فقهی پیرامون محرک‌های محل اقامه نماز
تزئینات	<ul style="list-style-type: none"> تزئینات حداکثری در فضای عبادی شبستان 	<ul style="list-style-type: none"> نفی تزئینات در فضای اختصاصی قرائت نماز 	<ul style="list-style-type: none"> سوره زخرف آیه ۳۳-۳۵ سوره توبه آیه ۱۸ ۴ حدیث نبوی پیرامون نفی تزئینات در مسجد و ساده‌سازی آن
تشبه به غیر مسلم	<ul style="list-style-type: none"> بهره‌گیری ساختاری و نشانه‌ای از کلیساهای فرنگی در ته رنگ شبستان و نقوش کاشی‌کاری 	<ul style="list-style-type: none"> نفی نشانه‌های مشترک با مسیحیت، یهودیت و مشرکین و کفار 	<ul style="list-style-type: none"> سوره توبه آیه ۱۷ ۱ حدیث نبوی و ۲ حدیث منقول از امام محمد باقر(ع) پیرامون نفی تشبه مسجد در هنگام ساخت به کلیسا و کنیسه از منظر نشانگانی

پی‌نوشت

۱. Tripadvisor.com

۲. Ronald Powell

۳. انقیاد، در مقابل تجری و به معنای موافقت اعتقادی با حجت شرعی یا عقلی است، هرچند در واقع موافقتی صورت نگرفته باشد، مانند آن که مکلف عملی را به اعتقاد وجوب آن به جا آورد، ولی در واقع واجب نباشد. به بیان دیگر، انقیاد عبارت است از موافقت اعتقادی، در صورتی که آن اعتقاد موافق با واقع نباشد. از این اصل در مواردی استفاده می‌شود که مؤمن در میان چند حکم مختلف،

بر خود قید زده، و سختگیرانه‌ترین و محافظه‌کارانه‌ترین حالت را در میان آنان انتخاب کند تا اطمینان یابد که از جانب او خطایی رخ نداده است (فرهنگ نامه اصول فقه، ۱۳۸۹، ۲۶۹).

۴. معماری کارت پستالی، اصطلاحی است که مورخان معماری برای توضیح نحوه و نوع افزونه‌های التقاطی دوران قاجار استفاده می‌کنند. این عبارت بازنمایی‌کننده سلیقه وارداتی است و البته در برخی موارد دلالت‌هایی تاریخی وجود دارد که شکل ساختمان‌ها از طریق کارت پستال ابنیه فرنگی از سوی کارفرما برای معمار ایرانی معین می‌شده است (نرسیسیانس و لوکس، ۱۳۸۸، ۱۰۹).

فارس از مرز ۹،۵ میلیون نفر گذشتند. تاریخ مراجعه: ۱۳۹۵/۸/۱۱ قابل دسترس در: <http://tn.ai/۱۳۷۷۸۹۷>.

• ربانی، علی و عباسزاده، محمد. (۱۳۸۸). رویکرد نظریه زمینه‌ای، روش سخت یا نرم؟ فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۶ (۴)، ۹-۱۸۳.

• رئیس‌زاده، مهناز و مفید، حسین. (۱۳۷۸). مسجد در معماری شهری و استهلاک انحراف قبله. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. جلد دوم. اصفهان: دانشگاه هنر.

• زارع، زهرا؛ پروا، محمد و حسینی، فرزانه. (۱۳۹۴). تأثیر نقاشی غرب بر هنر کاشی هفت‌رنگی ایوان جنوبی مسجد نصیرالملک. همایش بین‌المللی عمران و معماری در هزاره سوم. تهران: کانون سراسری انجمن‌های صنفی معماری ایران.

• سمهودی، علی بن احمد. (۱۳۶۴). وفاء الوفاء باخبر دارالمصطفی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

• سیفیان، محمدکاظم. (۱۳۷۹). نصوص دینی و نقش انسان در معماری مسجد. نشریه هنرهای زیبا، (۸)، ۱۰۰-۱۰۸.

• شریف‌زاده، عبدالمجید. (۱۳۸۱). دیوارنگاری در ایران (زند و قاجار). تهران: انتشارات مؤسسه صندوق تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور.

• عباس‌زاده، محمد و حسین‌پور، ابراهیم. (۱۳۹۰). کاربرد تلبیت در پژوهش‌های کیفی با تأکید بر رویکرد نظریه زمینه‌ای. فصلنامه علمی پژوهشی روش‌شناسی علوم انسانی، (۱۴۷)، ۶۷-۱۶۶.

• علی‌آبادی، محمد. (۱۳۸۰). تجسم معمارانه وحدت الگوهای رفتاری شریعت در کثرت و گوناگونی فرم‌ها. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. جلد دوم. تهران: دانشگاه هنر.

• کریمی‌ان سردشتی، نادر. (۱۳۷۸). مقصود در مسجد. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. جلد اول. اصفهان: دانشگاه هنر.

• گروتز، یورگ کورت. (۱۳۹۰). زیبایی‌شناسی در معماری. (ترجمه جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون). تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

• قرائتی، تقی؛ قرائتی، اصغر و نیاسری، عرشی. (۱۳۷۸). راهنمای طراحی مساجد. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. جلد اول. اصفهان: دانشگاه هنر.

• طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۲). تفسیر المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

• مهدوی‌نژاد، محمدجواد و مشایخی، محمد. (۱۳۸۹). بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی اجتماعی. فصلنامه علمی پژوهشی آرمانشهر، (۵)، ۶۵-۶۷.

• ملازاده، کاظم و محمدی، مریم. (۱۳۷۶). دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی: مساجد تاریخی. تهران: نشر حوزه هنری.

• مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۸ الف). بحارالانوار. جلد هشتاد و سوم. تهران: دارالکتب اسلامی.

• مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۸ ب). بحارالانوار. جلد هشتاد و هشتم. تهران: دارالکتب اسلامی.

• محققین مرکز اطلاعات مدارک اسلامی. (۱۳۸۸). فرهنگ‌نامه اصول فقه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۵. این موضوع را می‌توان در رساله‌های عملیه مراجع تقلید گوناگون جستجو کرد. جهت تلیص و با توجه به ساختار ارجاع‌دهی مرسوم در رساله‌های عملیه به ذکر نام مرجع و شماره حکم در رساله عملیه اکتفا می‌شود: مرحوم آیت‌الله خمینی (۸۹۸) آیت‌الله وحید خراسانی (۹۰۷) آیت‌الله صافی گلپایگانی (۹۰۷) آیت‌الله سبحانی (۷۵۳) آیت‌الله نوری همدانی (۸۹۹) آیت‌الله مکارم شیرازی (۸۲۱) آیت‌الله علوی گرگانی (۹۰۷) آیت‌الله سیستانی (۳۰۷). ۶. ۱۶۰ بیت

فهرست منابع

• اتو، وین. (۱۳۸۴). معماری و اندیشه نقدانه. (ترجمه امینه انجم شعاع). تهران: نشر فرهنگستان هنر.

• اختری، عباسعلی. (۱۳۸۳). عمران مساجد و جهت‌گیری اسلامی. ماهنامه مسجد، ۸۱، ۶۰-۷۰.

• اکبرزاده، محسن. (۱۳۹۵). سرقت سه ماه و نماز و پنج کاشی هفت رنگ از مسجد نصیرالملک شیراز، تاریخ مراجعه: ۱۳۹۵/۸/۱۱ قابل دسترس در: <http://memari.online/122/1395/05/03/nasiroilmolk-shiraz-mosque-tourism/>.

• بروجردی، محمدحسین. (۱۳۹۰). جامع احادیث شیعه. جلد ششم. (ترجمه محمدحسین مهروی و احمدرضا حسینی). تهران: فرهنگ سبز.

• بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۰). تقوای الهی و معماری مساجد. مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد. جلد اول. تهران: دانشگاه هنر.

• پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۰). سبک‌شناسی معماری اسلامی. تهران: نشر معمار.

• ترسلی، محمد. (۱۳۷۸). نکاتی درباره معماری مساجد از دیدگاه آیات و روایات. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. جلد دوم. اصفهان: دانشگاه هنر.

• توکلیان، زهرا و بهمنی‌کازرونی، سارا. (۱۳۹۴). بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳ (۳)، ۸۹-۱۰۳.

• جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). آثار اسلامی مکه و مدینه. تهران: نشر مشعر.

• حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۳۷۲). وسایل الشیعه. جلد سوم. قم: نشر مؤسسه آل‌البتت الحیاء التراث.

• حمزه‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۰). اصول مفهومی و راهبردهای کاربردی در طراحی معماری بناهای مذهبی در نگرش شیعه (نمونه مورد بررسی: تفاوت‌های مفهومی در طراحی مسجد، مزار و مصلی). رساله دکتری منتشر نشده. تهران: کتابخانه دانشگاه علم و صنعت (دیجیتال).

• حمزه‌نژاد، مهدی و عربی، مائده. (۱۳۹۳). بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۴۲ (۱۵)، ۱۵-۶۱.

• خبرگزاری بین‌المللی قرآن. (۱۳۹۵). بزرگداشت روز جهانی مسجد در مساجد تاریخی استان فارس. تاریخ مراجعه: ۱۳۹۵/۸/۱۱ قابل دسترس در: <http://iqna.ir/00FEpi>.

• خبرگزاری تسنیم. (۱۳۹۵). بازدیدکنندگان از مراکز مذهبی استان

- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۷). فرهنگ‌نامه مسجد. قم: نشر دارالحدیث.
- ندیمی، هادی. (۱۳۷۵). آیین جوانمردان و طریقت معماران، سیری در فتوت نامه‌های معماران و بنایان و حرف وابسته. دو فصلنامه صفا. (۵۱)، ۲۱-۷۹.
- نرسیسیانس، امیلیا و لوکس، آرمان. (۱۳۸۸). نقش جامعه ایرانیان ارمنی در ظهور معماری مدرن شهر تهران. فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران، (۲)، ۱۰۴-۱۱۷.
- نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۷۸). معماری مسجد از مفهوم تا کالبد. نشر دینا.
- مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. جلد دوم. اصفهان: دانشگاه هنر.
- نوبهار، رحیم. (۱۳۷۹). معماری مسجد از دیدگاه متون دینی. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد. جلد دوم. اصفهان: دانشگاه هنر.
- نوری، میرزا حسین. (۱۳۶۷). مستدرک الوسایل. جلد سوم. قم: نشر مؤسسه آل‌البیت الحیاء التراث.
- هیلن براند، روبرت. (۱۳۸۷). معماری اسلامی. (ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی). تهران: نشر روزنه.
- یزدی طباطبایی، سیدمحمدکاظم. (۱۳۹۲). العروه الوثقی. تهران: نشر دینا.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

اکبرزاده، محسن؛ پیروای ونک، مرضیه و مظفر، فرهنگ. (۱۳۹۸). نقد معماری مسجد نصیرالملک شیراز براساس نصوص دینی. باغ نظر، ۱۶(۷۸)، ۵۳-۶۸.

DOI: 10.22034/bagh.2019.104311.3283

URL: http://www.bagh-sj.com/article_96565.html

